

Jože Koruza

Filozofska fakulteta v Ljubljani

KULTURNI STIKI MED TÜBINGENOM IN LJUBLJANO V XVI. STOLETJU

V naslovu označena tema vsebuje vrsto temeljnih primerjalnih problemov v zvezi z reformacijsko dobo v slovenski književnosti in v kulturi sploh. Njihovo ozadje so predvsem naslednja zgodovinska dejstva. Osebnost in delo Primoža Trubarja sta v veliki meri povezana s Tübingenom, pomembno postojanko nemškega humanizma in protestantizma. Tam je tiskal vse svoje knjige, tam se je pogosto sam mudil zaradi korigiranja in nadzora nad tiskom in bil je v stikih s tamkajšnjimi učenjaki na univerzi, predvsem teologi. Zadnjih dvajset let življenja je bil župnik v Derendingenu, vasi v jugovzhodni smeri nedaleč od starega mesta, ki je zdaj že nekaj časa inkorporirana v Tübingen. Poprej je bil že eno leto (1561–1562) župnik v Urachu, württemberškem mestecu vzhodno od Tübingena. Na tübinški univerzi, ki je že v tistem času uživala velik sloves, so študirali prevajalec biblije v slovenski jezik in pomembni slovenski verzifikator Jurij Dalmatin (1565/66 v bližnjem Bebenhausnu, 1566–1572 kot štipendist Tiffernuma), prireditelj Trubarjevega prevoda Luthrove Hišne postile za tisk Andrej Savinec (1568–1572, še vse do 1579 v službi na Nemškem), Trubarjev sin Felicijan (1569–1578), ki je od 1580 do 1598 služboval v Ljubljani in bil zadnji superintendent slovenske protestantske cerkve, Marko Kumprecht (1582–1584, potem v Strassburgu), avtor nekaj protestantskih cerkvenih pesmi, Matija Trost (1585–1590), prevajalec Andreäjevega pogrebne govora za Trubarjem v slovenščino, in vrsta drugih študentov iz slovenskih dežel, med njimi še nekaj drugih javnih delavcev. Po drugi strani pa so za slovensko kulturo v tistem času pomembni vsaj trije württemberžani, ki so se izobrazili na tübinški univerzi, in sicer Christoph Spindler, ki je bil od leta 1569 do smrti 1591 superintendent evangeličanske cerkve v Ljubljani, Nikodemus Frischlin, ki je bil od 1582 do 1584 rektor stanovske gimnazije v Ljubljani, pred tem pa profesor na tübinški univerzi, in Hieronimus Megiser, 1581 in 1582 domači učitelj pri Khislovih na Fužinah pri Ljubljani in 1593 do 1600 rektor stanovske gimnazije v Celovcu, razen tega pa pisec in izdajatelj vrste slovarskih del, v katerih je enakopravno z drugimi jeziki upoštevana slovenščina.

Medtem ko so navedena dejstva pri nas vsaj strokovnjakom bolj ali manj znana, je v Tübingenu vedenje o njih in zanimanje zanje bilo v različnih časovnih obdobjih različno. Vsekakor pa moramo ugotoviti, da je bilo tudi v tamkajšnji kulturni zgodovini zanimanje za Trubarja in za južnoslovanski tisk v biblijskem zavodu v Urachu vseskozi prisotno in se je v zadnjem času močno okrepilo. V kolikor sodobniki v Tübingenu niso vedeli za Trubarjevo delo v domovini in za domovino, jim je Trubarjevo osebnost dovolj izčrpno predstavil pogrebni govor Jakoba Andreäja v živi ali v natisnjeni obliki (1586), ki je odmeval tudi v poznejšem času. Sredi XVIII. stoletja se je za srbohrvaške in slovenske tiske iz uraškega biblijskega zavoda, ki so se v glavnem ohranili v tübinški univerzitetni knjižnici, kjer je v rokopisni zbirki izjemoma hranjen tudi arhiv uraškega zavoda, sistematično zanimal württemberški župnik Johann Nast; njegovo delo je nadaljeval in zaključil s knjigo učenjak s tübinške univerze Friedrich Schnurrer (1799). V zadnjem času se je bibliografskega dela z modernimi prijemi znova lotil Rolf Vorndran (1977). S slovenske strani je k tej problematiki doslej največ prispeval France Kidrič z razpravo Ivan Ungnad v preganstvu (Kidrič 1978: 13–49, 239–263).

13530

Problematico tübinško-ljubljanskih oziroma württemberško-slovenskih stikov je znatno razširil v Tübingenu izsolani in v Ljubljani delujoči evangeličanski pastor Theodor Elze z razpravo o kranjskih študentih na tübinški univerzi (Elze 1877). Ponatis te razprave ob petstoletnici tübinške univerze je to problematiko znova aktualiziral. Vzporedno so se začeli intenzivirati strokovni stiki med ljubljansko Filozofsko fakulteto in po strokah sorodnimi tübinškimi fakultetami. Tako je v lanskem letu prišlo do prvega bilateralnega simpozija s tematiko Slovenci v evropski reformaciji XVI. stoletja. Komparativno problematiko tübinško-slovenskih kulturnih stikov sta na tem znanstvenem srečanju poglobila zlasti referata Cancika in Simonitija (Simpozijski sinopsis 1983: 8–10, 40–41). Želeli je, da bo naslednji načrtovani simpozij ob štiristoletnici Trubarjeve smrti v Tübingenu (prvi se-stanek je bil v Ljubljani) prispeval še več novega in bistvenega v problematiko medsebojnih kulturnih stikov v XVI. stoletju.

Tübinški slavistični inštitut na univerzi je dal tudi pobudo za sodelovanje slavistov in za medsebojno vsakoletno izmenjavo gostov. Predlagali so tudi temo za predavanje prvega gosta iz Ljubljane in tako je nastalo besedilo, ki sem ga v nemškem prevodu bral 26. junija 1984 na tübinški Novofilološki fakulteti in ki ga tu objavljam v slovenski inačici. Ni narmreč želelo biti priložnostno paberkovanje po pričevanjih iz preteklosti, marveč pregled problematike kot spodbuda za nadaljnje sistematično preučevanje.

* * *

Osrednje vprašanje tübinško-ljubljanskih kulturnih stikov v drugi polovici XVI. stoletja je vsekakor tisk slovenskih knjig. Primož Trubar je imel srečo, da ga je vzgajal široko razgledani humanist, tržaški škof Peter Bonomo. Tako je bil odprt za nove idejne tokove in se je že zgodaj seznanil z različnimi reformacijskimi gibanji v Evropi. Pod temi vplivi je začel razmišljati o potrebi in možnostih verske književnosti v slovenskem jeziku. Po njegovi izjavi »dise Sprach zuuor nit geschriben wor den vnd zuuor nye in druck außgangen«¹ (Trubar 1970: 143 oz. 80a). Vendar kakor se za časa delovanja v domovini, kjer je bil župnik, pridigar in nazadnje kanonik, ni mogel odločiti za definitiven pristop k protestantizmu, tako takrat tudi ni realiziral zamisli o slovenski knjigi. Takoj potem, ko je moral zaradi svoje verske orientacije bežati iz domovine in je v Rothenburgu nad Taubero dobil službo protestantskega pridigarja, pa je v drugi polovici leta 1548 začel s pripravami za prvi knjigi, abecednik in katekizem. Tako je bila zadnja subjektivna pobuda okoliščina, da ni mogel več z govorjeno besedo vplivati na svoje rojake in da mu je to delovanje lahko nadomestila tiskana beseda. Odločilna objektivna pobuda pa je bilo neposredno opazovanje, kako veliko vlogo je imela v nemški reformirani cerkvi knjiga v jeziku naroda, predvsem biblija in različne oblike njenih poljudnih teoloških razlag. Potem ko je Trubar pripravil rokopisa za katekizem večjega obsega in za abecednik z malim katekizmom in ko je tudi od ljubljanskega protestantskega krožka dobil odobritev in spodbudo za izdajo, je začel iskati tiskarja, ki bi mu knjigi natisnil. Toda zaradi interima si nemški tiskarji niso upali tiskati verskih knjig v nerazumljivem jim jeziku. Tako je Trubar zaman skušal dobiti dovoljenje za tisk v Nürnbergu in v Schwäbisch Hallu (Elze 1897: 33, 44; Rupel 1966: 73–74, 279). V Tübingenu je nato našel tiskarja, Ulricha Morharta, ki mu je knjigi natisnil, vendar je bil pogoj, da izideta »undter ainem erdichten namen«.² Ta psevdonim je bil v katekizmu Philopatridus Illiricus, v abecedniku pa poslovenjen v Perjatil vseh Slovincov. Toda avtorstva ni razkril šele v poznejših posvetilih h knjigam in v knjižici *Register und summarischer Inhalt, aller der Windichen Bücher, die von Primo Trubero, biß auff diß 1561. Jar in Truck geben seind . . .*³ marveč že v katekizmu samem, ko je v slovenskem naslovu pridige o pravi veri zapisal: »Le-ta pridiga je od Primoža Trubarje čestu pridigovana, na to isto te druge nega pridige vse kažejo, gredo inu se glihajo.« (Tru-

¹ se ta jezik poprej ni pisal in se poprej nikjer ni tiskal

² »z izmišljenim imenom.«

³ Gl. op. 5.

bar 1970: 202 oz. 109a) Tako se je Trubar deklariral kot avtor le za slovenskega bralca, drugim je ostal prikrit. Tudi letnico izida je spretno skrnil med primere številke v abecedniku; kjer bi moralo stati po vrsti število 5000, je letnica 1550, in to tik nad kolofonom (Trubar 1966: 27; Stökl 1956). Popolnoma skrit je do Trubarjevih poznejših izjav ostal le tiskar, ki se je v katekizmu dvakrat (Trubar 1970: 144 oz. 80b, 245 oz. 130b) in na koncu abecednika (Trubar 1966: 27) označil z izmišljenim slovenskim priimkom in navedel Transilvanijo kot kraj natisa: »Gedruck(h)t in(n) Sybenburgen durcht (den) Jernei Skuryaniz.« Avtor ni mogel sam spremljati tiska, korekture sta po njegovi poznejši izjavi opravila tiskar in neki protestantski pridigar, ki nista razumela niti besedice slovensko (Rupel 1966: 74).

Potem je Trubar, ki je po vsej verjetnosti sam plačal stroške tiska prvih knjig, moral prenehati misliti na nove knjige, čeprav je po malem nadaljeval s književnim delom. Leta 1553 je postal svetnik württemberškega vojvode Krištofa nekdanji koprski škof Peter Pavel Vergerij in se naselil v Tübingenu. Kmalu je izvedel za Trubarja, ki se je medtem preselil v Kempten, in njegovo pisateljsko delo. Proti koncu leta 1554 je navezal z njim pisemne stike, že januarja 1555 pa sta se sestala v Ulmu ob prisotnosti ulmskih teologov in mladega župnika iz Göppingena Jakoba Andreaja (Rupel 1962: 87). Plod tega sodelovanja je bil, da je Vergerij pregovoril Trubarja za poskus v smeri najpomembnejše in najzahtevnejše protestantske književne naloge, prevajanja biblije v slovenski jezik. Trubar je imel sprva velike pomisleke, ker je menil, da mora prevajalec poznati oba izvorna jezika (sam ni študiral ne grščine ne hebrejščine), pa tudi slovenski jezik se mu je zdel prereven v besedah in premalo izrazno usposobljen za tako zahteven tekst; Vergerij pa je jemal stvar bolj s praktičnega stališča in je uspel prepričati Trubarja, da se je za vajo lotil prevajanja Matevževega evangelija iz Luthrovega nemškega prevoda z upoštevanjem vulgate in konsultiranjem drugih dostopnih prevodov in komentarjev. Rezultat sodelovanja Trubarja z Vergerijem je bila tudi sprememba črkopisa; prvi Trubarjevi knjigi sta bili natisnjeni v frakturi, zdaj se je oprijel latinice. Vergerij je želel čimprejše rezultate in je silil v tisk že z Matevževim evangelijem, čim je bil preveden. Za tisk slovenskih prevodov iz biblije je priskrbel gmotna sredstva in se dogovarjal s tiskarno v Zürichu, vendar je ta možnost ostala neizkoriščena in so se končno na Trubarjevo željo ali morda na predlog protestantskega teologa Andreaja odločili za tisk v Tübingenu. Tiskar prvih Trubarjevih knjig Ulrich Morhart je medtem umrl in delavnico je vodila vdova s sinovoma iz prejšnjega zakona (Berčič 1968a: 36–37). Ker je v tem času v Tübingenu razsajala kuga, so avgusta 1555 prenesli del tiskarne v Reutlingen in tam so v dveh mesecih natisnili Trubarjev prevod Matevževega evangelija skupaj z novim abecednikom in katekizmom ter drobno knjižico s slovenskim prevodom molitve, ki jo je v italijanščini sestavil Vergerij.

Z Vergerijem se je Trubar zaradi različnosti značajev kmalu razšel, toda to kratko sodelovanje je imelo dve trajni posledici za Trubarjevo književno delo. Odtlej je vztrajno prevajal biblijo po zastavljenem konceptu in tudi sproti tiskal posamezne prevedene enote. Tako je do leta 1577 uspel dokončati prevod Novega testameta, vmes pa je prevedel in izdal 1566 še psalter. Druga trajna pridobitev pa je bila kontinuirana povezanost Trubarja s tübinsko tiskarno, ki jo je po materini in bratovi smrti od 1571 vodil Georg Gruppenbach sam in pod svojim imenom. V tej tiskarni so tiskali vsa Trubarjeva dela, razen navedenih še dvajset publikacij različnega obsega. Ob tem tisku so se razvile tudi širše vezi med Ljubljano in Tübingenom. Trubar je vzdrževal stalne zveze s protestantskim meščansko-plemiškim krogom v Ljubljani, in sicer ne samo zaradi razpečavanja njegovih knjig v domovini, ampak tudi zaradi predhodnega pregleda in odobritve pripravljenih del. Glavna Trubarjeva zveza v Ljubljani je bil spočetka Matija Klombner, spiritus movens ljubljanskih protestantov vse do Trubarjeve vrnitve v domovino leta 1561 oziroma 1562. Ta je sčasoma navezal stike z Württemberško tudi mimo Trubarja in uspel leta 1563 s pomočjo Jurija Juričiča, ki ga je poslal v tiskarno, s Trubarjevim imenom na naslovnem listu in za

Trubarjevim hrptom natisniti v Tübingenu pesmarico, ki je zaradi številnih slabih verzifikacijskih izdelkov Trubar ni hotel odobriti. To pa je bil za Trubarjevega življenja edini slovenski tisk v Tübingenu, ki ni bil Trubarjevo delo, pa tudi ta je vseboval deset Trubarjevih pesmi in litanije.

Vergerij je dal pobudo tudi za prevajanje biblije v hrvaški jezik (Rupel 1966: 74–76). Računal je sprva, da mu bo tudi tu pomagal Trubar. Toda Trubar se je čutil za to delo še manj sposobnega kot za prevajanje biblije v slovenščino. Vseeno pa je prevzel skrb, da bo s posredovanjem ljubljanskih protestantov pridobil sposobne ljudi za to delo. V teh prizadevanjih dolgo ni uspel, ker so mu pošiljali nesposobne ljudi. Toda z delom v tej smeri tudi po razhodu z Vergerijem ni odnehal in je leta 1557 začel sodelovati s Štefanom Konzulom, znancem izza petih let, ki se je lotil prevajanja njegovih knjig v glagoljaško hrvaščino. Zraven pa je vztrajno iskal še vsaj enega človeka, ki bi dobro obvladal govorni hrvaški jezik in ki bi odpravil togost Konzulovega cerkvenega pismenskega jezika; takega človeka je nekaj let pozneje našel v Antonu Dalmati. Trubar je s Konzulom poskrbel tudi za glagolske in potem še za cirilske črke ter na različne načine poskušal zagotoviti sredstva za tisk. V ta namen se ni obračal po pomoč le v domovino, ampak je poskušal dobiti del sredstev tudi v Nemčiji. Tu je bila agitacijsko sredstvo predvsem misel, da bi se s pomočjo protestantskega verskega tiska v srbohrvaškem jeziku dalo prodreti v Turčijo in spreobrniti tudi mohamedane; s tem bi se oslabila ekspanzijska moč Turškega imperija in obvarovala Evropa nevarnega stalnega ogroževalca. Tisk pa bi prevzela Morhartova tiskarna v Tübingenu, s katero je Trubar že tako sodeloval.

Sredi takšnega organizacijskega in književnega dela, ki ga je vodil in bogatil z novimi iniciativami Trubar sam, pa se je zgodilo nekaj, kar bi lahko postalo za celotno podjetje usodno in o čemer je pisal Trubar 2. januarja 1560 cesarskemu prestolonasledniku in češkemu kralju Maksimilijanu z besedami: »Es ist meinem gnedigen fürsten und herren von Wuerttemberg schriftlich und mündtlich, nit waiß ich durch wen, furkhomen und angezaigt worden, daß in meinen außgegangnen getruckhten windischen buechern unrechte dolmetschungen, große irthumben, falsche außlegungen, schwermerische und zwinglische opinionen von der tauffe, des herrn nachtmal, und von der justification sein sollen, und von deßwegen werden meine buecher bei den windischen mehr schaden und un-raths dan nutz schaffen und anrichten.«⁴ (Elze 1897 : 35–36.). Resnost položaja dokazuje že dejstvo, da se je Trubar z opravičilom obrnil neposredno na tako visok naslov. Obtožbe so sicer bile do neke mere upravičene, saj se je Trubar v domovini dolgo oblikoval v reformacijskega intelektualca širokih razgledov in tolerance. Tudi potem, ko je iz eksistenčnih razlogov kot begunec stopil v protestantsko duhovniško službo, se ni mogel kar takoj odločiti za rigoroznejšo smer. Zlasti se ni mogel dolgo otestiti vpliva zvinglijanstva, kar dokazujejo tudi novejše teološke raziskave (Amon 1971). Zato bi bilo zanimivo ugotoviti, če bi v drugačnih okoliščinah Trubar reagiral na takšne obtožbe. Toda takrat je bilo ogroženo uresničevanje velike zamisli in podjetje, v katero je Trubar vložil že ogromno truda. Verjetno je tudi sumil, da ga je denunciral Vergerij ali kdo po njegovem namigu; prav Vergerij pa je Trubarja leta 1555 uvedel v korespondenčno zvezo z glavnim zvinglijanskim teologom tistega časa Heinrichom Bullingerjem, zato je bil lahko tem bolj ogorčen. Te okoliščine so torej Trubarja vzpodbudile, da je izvedel široko opravičevalno akcijo, za katero je v nemščini popisal vsebino vseh slovenskih knjig, ki jih je dal dotlej natisniti, in navajal svoje pravoverne luteranske vire. Da bi nemški kulturni javnosti predstavil svoje delo in dobil zanj nove podpornike, hkrati pa tudi preprečil možnost novih ovadb, je povzette, ki jih je dotlej pošiljal odločujočim ljudem v rokopisu, izdal tudi v tiskani obliki z dokaj pomenljivim naslovom *Register und summarischer Inhalt, aller der*

⁴ »Mojemu milostnemu knezu in gospodu württemberškemu je nekdo, ne vem pa kdo, pismeno in ustno naznanil, da naj bi bili v mojih izšlih tiskanih slovenskih knjigah nepravilna tolmačenja, velike zmote, napačne razlage, sa-njarska in zvinglijanska mnenja o krstu, o obhajilu in o opravičenju ter da bodo zato moje knjige pri Slovencih ust-varile in povzročile več škode in zmede kakor koristi.«

*Windischen Bücher, die von Primo Trubero, biß auff diß 1561. Jar in Truck geben seind, und jetztundt zum andern, in der Crobatischen Sprach mit zweyerley Crobatischen Geschrifften, nämlich, mit Glagolla und Cirulitza, werden getruckt, (dise Sprach unnd Buchstaben, brauchen auch die Türcken) darbey ist ein Vorred, die zeigt an, warumb diser Elenchus oder Register getruckt sey, und was hernach, in gemelten Sprachen weitter verdolmetscht unnd getruckt werden soll.*⁵ (Berčič 1968b: 182.) Trubarjevo opravičilo je pri odločilnih ljudeh povsem uspelo, zagotovil si je odprte možnosti za nadaljnje delo in se tesno povezal z Württembergom in Tübingenom. Predvsem je pomembna povezava oziroma utrditev stikov s tremi osebnostmi württemberškega javnega življenja, ki so jo povzročili ti dogodki.

Najpomembnejše je vsekakor upoštevanje Trubarja na dvoru württemberškega vojvode Krištofa v Stuttgartu. V posvetilu k ponatisu prevoda *Celega novega testamenta* je Trubar zapisal, da so bile vse njegove knjige tiskane v Tübingenu po milostni naklonjenosti vojvode Krištofa (Rupel 1966 : 279). To naj bi veljalo že za prvi publikaciji, kar je posebej podarjal literarni zgodovinar France Kidrič in predvsem na tej osnovi stavljal njun izid v leto 1551 (1978: 50–52). Potemtakem je Trubar užival vojvodovo naklonjenost vse od konca leta 1550, ko je ta za svojim očetom vojvodo Ulrichom nastopil vlado. Pot do tega mu je po vsej verjetnosti utrl Michael Tiffernus, do smrti v letu 1555 najožji vojvodov svetovalec. Leta 1532, ko je Tiffernus pomagal svojemu učencu Krištofu Württemberškemu pobegniti iz avstrijske konfinacije (Elze 1877 : 7), je bil Trubar že tretje leto župnik v Laškem, kjer je Tiffernus preživel otroška leta in si kasneje po tem trgu tudi nadel ime (Tiffern = Laško). Trubar je utegnil že takrat zvedeti za tega humanista, ki je od takrat ostal Krištofov stalni spremljevalec in svetovalec; zato se je verjetno obrnil nanj, ko je iskal tiskarno za svoj katekizem. Vsekakor pa je vojvodi Krištofu podrobneje predstavil Trubarja in njegovo književno dejavnost Vergerij v letu 1555. Po razhodu z Vergerijem je Trubar zaradi tiskanja svojih knjig in zaradi priprav na hrvaške prevode gotovo večkrat prosil vojvodo pomoči in prav s tem v zvezi je prišlo do ovadbe. Potem ko je Trubar uspel odvrniti sum glede pravovernosti in bil tudi sprejet na dvoru, so se mu pri vojvodi odprle vse možnosti za nadaljnjo pomoč in poslej se je nanj pogosto obračal pismeno in ustno in tudi veliko dosegel v prid svojim rojakom.

Druga pomembna osebnost, s katero se je Trubar povezal leta 1560, je bil baron Ivan Ungnad, ki je zaradi vere pustil posestva na Slovenskem in ugledne avstrijske službe ter se umaknil na Nemško. Leta 1557 je bil imenovan za svetovalca vojvode Krištofa in se je čez slabo leto dni preselil v Amandenhof v Urachu, ki mu ga je dal vojvoda na razpolago (Kidrič 1978: 30–31). Kdaj se je Trubar seznanil z njim, ni mogoče točno določiti. Vse kaže, da se je obrnil nanj po pomoč in posredovanje, ko je izgubil milost na stuttgartskem dvoru (Kidrič 1978: 43). Takrat se je Ungnad tudi zainteresiral za Trubarjeve načrte in delo za hrvaški tisk, prevzel postopoma nekaj nalog nase, na sestanku s Trubarjem, Konzulom in več tübinškimi teologi v Tübingenu januarja 1561 pa je stopil na čelo podjetja, ki ga je imenoval »slovenska, hrvaška in cirilska tiskarna« (Kidrič 1978: 47), v kulturni zgodovini pa se je uveljavila zanj oznaka »biblijski zavod«. Ungnad je bil njegov patron in blagajnik, Trubar principal, Konzul prevajalec in korektor za hrvaški jezik. Sedež je bil pri Ungnadu v Urachu, kjer je tudi Trubar dobil službo župnika in se tako prvič preselil na Württemberško. Ko pa se je Trubar po enem letu vrnil v Ljubljano kot prvi superintendent slovenske protestantske cerkve, so Konzulove in Klombnerjeve intrige povzročile med Trubarjem in Ungnadom razdor, ki se ni poravnal do Ungnadove smrti v decembru 1564. Po tem pa je biblijski zavod razpadel.

Tretji pomembni Trubarjev znanec iz leta 1560 je bil württemberški teolog Jakob Andreä. Domnevno naj bi bil on že tisti »krščanski pridigar«, ki je brez znanja slovenskega jezika

⁵ Register in sumarična vsebina vseh slovenskih knjig, ki jih je Primož Trubar dal natisniti do tega 1561. leta in ki bodo sedaj v drugo natisnjene v hrvaškem jeziku z dvema hrvaškima pisavama, nameč z glagolico in s cirilico (ta jezik in črke uporabljajo tudi Turki); zraven je predgovor, ki naznanja, zakaj se tiska ta elenhus ali register in kaj naj se potem še prevede in natisne v navedenih jezikih.

opravi korekturo prve Trubarjeve knjige (Rupel 1962: 77, 87). Če ta domneva ne drži, sta se seznanila s Trubarjem vsaj januarja 1555 v Ulmu, ko je Andreä prisostvoval sestanku Trubarja z Vergerijem (Rupel 1962: 87). Po Elzeju je bil prav »der hyperorthodoxe eiferer Jakob Andreä« tožnik Trubarja pri vojvodi: »Auf grund eines privatbriefes, von dem er kenntnis erhalten, verdächtigte er Trubern bei dem strenglutheranischen herzog Christoph von Wirtemberg neuerdings des zwinglianismus . . .«⁶ (Elze 1897: 12.) Vendar je Trubar, ki je verjetno slutil za stvarjo Vergerijeve spletke, gledal na pretirano vnemo dvajset let mlajšega nemškega teologa z vzvišeno dobrohotnostjo in hkrati priznavalno do njegovih razpravljalnih sposobnosti. V pismu Ungnadu dne 17. julija 1561 iz Ljubljane je Trubar omenil možnost, da bodo poklicali zoper njega v Ljubljano jezuite, in dodal, da v tem primeru »werde ich dem herrn doctor Jacoben Andreä, pfarrer zu Göppingen, schreiben, daß er herein verkleidt auf der landschaft unkosten sich begeben, und mir beistand thue; wenn ich nur ihn bei mir sehe, gott und die wahrheit ist zuvor bei uns, wollen den krieg mit ernen ausführen«⁷ (Elze 1897: 137). Andreä, ki je 1562 postal profesor teologije v Tübingenu, je delal Trubarju težave še pri tisku *Cerkovne ordninge* (1564), potem pa je kmalu temeljito spremenil odnos do slovenskega reformatorja, imel z njim dobre osebne stike in mu na pogrebu tudi govoril. Njegova *Christliche leichpredig bei der Begräbnus des . . . Primus Trubern*⁸ (1586) je izšla tudi v tisku in je najpomembnejši vir za Trubarjev življenjepis, saj je primerjava z različnimi dokumenti in Trubarjevimi izjavami pokazala, da je bil Andreä kar dobro seznanjen s Trubarjevim življenjem, najbrž od pokojnika samega, kar priča o njunih tesnih osebnih stikih v zadnjih letih.

Kako so dogodki ob koncu leta 1559 po ugodnem izidu Trubarja tesno navezali na Württemberško, najlepše dokazuje dejstvo, da je šel tja iskat sveta, kako naj ravna, ko je poleti naslednjega leta dobil poziv, naj se vrne v domovino. Sestal se je tako z vojvodovimi verskimi svetovalci v Stuttgartu in z vojvodo samim, v Tübingenu pa je obiskal profesorje teologije na univerzi in celo Vergerija (Elze 1897: 86–88). Ravnati se po dobljenih nasvetih tako ni mogel, ker so si bili med seboj preveč različni, pomembno je predvsem to, da je na Württemberškem vzpostavil stike z najuglednejšimi protestantskimi teologi. Gotovo jih je poglobljal kot principal biblijskega zavoda, saj so bili ti ljudje pretežno prisotni že na ustanovitvenem sestanku. Tudi kot superintendent v Ljubljani je ostal v pismenih stikih s Stuttgartom in Tübingenom, in ko je moral ponovno emigrirati, se je zatekel na stuttgartski dvor po pomoč, da bi mu omogočili živeti in delati na Württemberškem.

Rešitev, ki se je leta 1565 najprej obetala, bi Trubarjeve stike s Tübingenom razrahljala, če ne celo prekinila. Odločil se je za ponudeno službo župnika v Schweinfurtu, in sicer iz treh razlogov, kakor so zapisali stuttgartski dvorni teologi: »Dann erstlich so hieltte er darfur, sein teutsche sprach, welche etwas mehr auff die fränckhisch dann vnser schwäbische red gerichtet, wurde den leuthen (sonderlich weyl er zuuor sechs jar lang zu Rothenburg auff der Tauber gepredigt) ettwas angenehmer und verstantlicher sein. So hette er zum andern nit weit gehn Nurmberg, von dannen er alle wochen jn Crayn bottschaftt haben vnd wissen khundte, wie die sachen bey jnen stuenden. Vnd dann zum dritten, so getrawte er alda zu Nurmberg mit dem windischen truckh auch zuzukommen und die bucher fuglich vnd gelegen hinein zubringen.«⁹ (Rupel 1958: 178 oz. 14.) Torej bi Trubar v primeru, da bi dobil službo v Schweinfurtu, preorientiral slovenski tisk v Nürnberg ali

⁶ »pretirano pravoverni gorečnej Jakob Andreä« (. . .) »Na podlagi zasebnega pisma, za katerega je izvedel, je Trubarja ponovno osumil zwinglianstva pri strogo luteranskem vojvodi Krištofu Württemberškem.« To meri sicer po vsej verjetnosti na zaplete pred izidom *Cerkovne ordninge*, vendar prislov »neuerdings« kaže na podobno dejanje v prejšnjih letih.

⁷ »bom pisal gospodu doktorju Jakobu Andreāju, župniku v Göppingenu, naj se preoblečen napoti sem na stroške naše dežele in mi stoji ob strani; samo da ga bom videl ob sebi, bog in pravica sta že od prej na naši strani, bomo gotovo častno dobojevali boj.«

⁸ *Kiščanska posmrtna pridiga pri pogrebu . . . Primoža Trubarja*

kar v Schweinfurt, ker se je izkazalo, da so imeli tiskarno tudi tam. Toda v Schweinfurtu so imeli že drugega župnika in Trubar se je vrnil v Stuttgart.

Nato je dobil službo v Lauffenu, toda že čez pol leta se mu je posrečilo, da jo je zamenjal za mesto župnika v Derendingenu, kjer si je dokončno uredil dom in preživel zadnjih dvajset let življenja. Tu je imel vse možnosti, na katere je računal v Schweinfurtu. Bil je čisto blizu Tübingena in tiskarne, imel pa je tudi dobre pismene zveze z Ljubljano. Na tübinški univerzi je najprej poskrbel za študij Jurija Dalmatina, ki ga je pripeljal s seboj, potem še za svoja sinova, postopoma pa je uredil, da sta redno po dva kranjska študenta bila v Tübingenu štipendirana iz Tiffernove ustanove. O tem, kako se je v času Trubarjevega bivanja v Derendingenu v glavnem po njegovi zaslugi povečalo število slovenskih študentov, je zbral in komentiral bogato gradivo Theodor Elze (Elze 1877). Trubar pa je tudi sprejmal te študente na domu in jih deloma pritegnil tudi k pripravljanju slovenskih knjig kot prepisovalce rokopisa in korektorje. Za nadarjenega Jurija Dalmatina se je posebej zavzel in ga sistematično uvajal v prevajanje biblije; tako je Dalmatin že kot študent pod Trubarjevim mentorstvom prevedel nekaj knjig stare zaveze.

Vendar se je v začetku druge Trubarjeve emigracije uveljavila v vodstvu slovenske protestantske cerkve nova smer, ki bi lahko močno omajala njegov vpliv na dogajanje v domovini in s tem razrahljala že lepo vpeljano sodelovanje med Tübingenom in Ljubljano. To se še ni toliko pokazalo za časa Trubarjevega neposrednega naslednika na mestu superintendenta Sebastijana Krelja, marveč leta 1567 ob njegovi smrti, ko so v Ljubljani iskali novega superintendenta. Krelj je bil namreč študiral v Jeni, kjer je bil njegov akademski učitelj Matthias Flacius Illyricus, s katerim se je takrat tesneje povezal. Ko se je Flacius proti koncu leta 1561 moral umakniti iz Jene in je našel zatočišče v Regensburgu (Wedel 1975 : 30), mu je sledil tudi Krelj. Verjetno je Flacius zanj predvidel kako mesto na univerzi v Regensburgu ali v Celovcu; načrtoval je namreč univerzo za Čehe in Južne Slovane v Regensburgu z nekakšno podružnico v Celovcu (Mirković 1954). Toda Flaciusovi načrti, ki bi gotovo usmerili študente iz slovenskih dežel na to univerzo, se niso uresničili, kakor je tudi propadla njegova zamisel o tiskarni za južne Slovane v Regensburgu. Tako je Flacius poleti 1563, ko je potoval v Istro in se za nekaj dni ustavil v Ljubljani pri Trubarju, prepustil ljubljanskemu superintendentu svojega spremljevalca Krelja za pridigarja in pomočnika (Rupel 1962 : 154). Odtlej se je vpliv flacianizma v Ljubljani močno okreplil. Toda sodelovanje med Trubarjem in mlajšim, a bolj izobraženim Kreljem je bilo vseskozi korektno, saj Trubar očitno ni bil nasprotnik flacianizma, dasi je ostal še naprej zvest württemberški smeri, Krelj pa še zdaleč ni bil tako bojevit in nestrpen kot njegov učitelj. Trubar je tudi ob zadnjem obisku v Ljubljani junija 1567 bival in sklical sinodo v Kreljevi hiši (Elze 1863: 32; Rupel 1962: 195). Tu pa je verjetno prišlo do nasprotij, saj so se kranjski plemiči dva meseca kasneje, ko so iskali pomočnika za bolnega Krelja, obrnili na regensburškega župnika, Flaciusovega prijatelja in pristaša Nikolaja Gallusa, in ne na Trubarja. Gallus je za službo v Ljubljani pregovoril Gašperja Melissandra, ki je bil tudi vnet flacianec. Če bi postal ta novi superintendent v Ljubljani, bi tu flacianizem gotovo prevladal.

V zadnjem trenutku pa je posegel v razvoj dogodkov Jakob Andreä in s spretno intrigo v Regensburgu in pri ljubljanskih evangeličanih preprečil Melissandrovo nastavitev (Rupel 1955 a). Trubar, prizadet zaradi razvoja v Ljubljani, ki ga je izločil iz osrednje vloge v slovenskem protestantskem gibanju, je imel verjetno pri stvari le to zaslugo, da je Andreä obvestil o spremembi orientacije v slovenski evangeličanski cerkvi. Ta pa je kot

⁹ »Nato je menil o tem, prvič, da bo njegova nemščina, ki je nekoliko bolj naravnana na frankovski kakor na švabski govor, tamkajšnjim ljudem (posebno ker je nekdaj pridigal šest let v Rothenburgu nad Taubero) nekoliko bolj všeč in razumljivejša. Drugič, od tam ne bi imel daleč do Nürnberga, od koder je vsak teden poštna zveza s Kranjsko in bi lahko izvedel, kako se razvijajo stvari pri njih. In tretjič, tako bi si upal tam v Nürnbergu urediti tudi slovenski tisk ter v redu in ugodno pošiljati knjige tja [na Kranjsko].«

eden najbolj vnetih varuhov augsburške pravovernosti takoj presodil položaj in z avtoriteto kanclerja univerze v Tübingenu in tübinskega prošta dosegel zaustavitev zunanje-ga flacianskega vpliva na ljubljanske protestante. Zda so se ti morali obrniti nanj in na Trubarja, da jim preskrbita primernega človega za novega superintendenta. Prav tu pa se v Andreäjevem izboru najbolj prozorno pokaže njegova prestižna zainteresiranost, da se na Slovenskem obnovi in utrdi odločujoči vpliv württemberške protestantske smeri. Za novega ljubljanskega superintendenta je izbral mladega magistra Christopha Spindlerja, ki ga je poznal še kot otroka, ko je bil župnik v njegovem rojstnem kraju Göppingenu, in ki je bil tudi kot študent povsem pod njegovim vplivom. Spindler je bil najbolj trdna garancija, da bo v Ljubljani odločno prevladala württemberška teološka smer. In to se je tudi zgodilo. Od leta 1569, ko je Spindler nastopil službo v Ljubljani, se je obnovil tudi ugled Primoža Trubarja v domovini, posebej še po Dalmatinovi vrnitvi s študija v Tübingenu leta 1572 in nastopu pridigarске službe v Ljubljani.

Spindler je vsestransko pozitivno posegal tudi v kulturno življenje Ljubljane zunaj ožjih cerkvenih okvirov. Tako je tudi v stanovski šoli uveljavil württemberški šolski red in pripomogel do dviga ravni izobrazbe, vendar v okviru danih možnosti. Zasluga za ureditev ljubljanske šole kot popolne srednje šole po tedanjih normativih je pripadla drugemu württemberžanu Nikodemu Frischlinu, ki je bil njen rektor od 1582 do 1584. Leto pred njegovim prihodom je bil v Ljubljani zaposlen kot domači učitelj njegov najljubši učenec s tübinske univerze Hieronimus Megiser, ki je pozneje upošteval slovenščino v več svojih filoloških publikacijah, od katerih sta najpomembnejša dva večjezična slovarja. To so bila leta najvišjega kulturnega vzpona protestantske Ljubljane, ko je tudi tu septembra in oktobra 1581 zasedala revizijska komisija iz vseh slovenskih dežel in ob Dalmatinovem prevodu biblije urejala vprašanje vsem Slovencem razumljivega knjižnega jezika in pravopisa. Žal je prav takrat na ukaz notranjeavstrijskega nadvojvode Karla, doslednega katolika, morala prenehati z delom tiskarna Janža Mandelca, ki je delovala v Ljubljani od leta 1575, in to prav tedaj, ko bi morala izpolniti svojo veliko nalogo, natis celotne biblije v slovenskem jeziku. Treba je bilo torej iskati tiskarja v tujini, in spet je bila prva misel usmerjena v Tübingen. Trubar se je za stvar močno zavzel, toda Gruppenbach je postavil previsoko ceno in v Ljubljani so se odločili za cenejšega ponudnika, dediče Johanna Kraffta v Wittenbergu. Tako je bila slovenska Biblia natisnjena 1584 na Saškem, z njo pa več manjših publikacij, med katerimi sta najpomembnejši Bohoričeva slovenska slovnica in nova, razširjena izdaja pesmarice. Zanimivo za dosledno württemberško orientacijo slovenske cerkve pa je to, da je v Wittenbergu natisnjena *Agenda* že na naslovnem listu imela pojasnilo: »tu je, koku se te imenitiše božje službe opravljajo po Württemberski Cerkovni ordnungi« (Berčič 1968b: 236). To je bila po eni strani zasluga tradicije, ki jo je uvedel Trubar s svojo *Cerkovno ordningo* (1564) in z *agendo v Katehismu z dvejma izlagama* (1575), po drugi pa posledica Dalmatinovega šolanja v Tübingenu in ne nazadnje domačjske in teološke pripadnosti superintendenta Christopha Spindlerja.

Ta tradicija se je nadaljevala tudi po Spindlerjevi smrti v letu 1591 (Elze 1863: 49) s Trubarjevim sinom Felicijanom, ki je bil prav tako magister tübinske univerze, vse do pregona protestantskih pridigarjev iz slovenskih dežel v letu 1598. Kot zadnji superintendent slovenske protestantske cerkve in Primožev dedič je Felicijan Trubar v letu 1595 poskrbel za natis očetovega prevoda Luthrove *Hišne postile* in hkrati še treh drugih slovenskih knjig. To so bili zadnji tiski slovenskih protestantskih piscev. Kraj tiska je bil spet Tübingen. Tako se je zgodovina slovenske protestantske knjige začela in zaključila v württemberškem mestu Tübingenu, ki je tudi s teološko fakulteto na univerzi in kot pomembno središče humanističnega izobraženstva odigral pomembno vplivno vlogo v slovenski kulturi druge polovice XVI. stoletja.

Raziskovalcem, ki bodo še posegli v problematiko tübinsko-ljubljanskih kulturnih odnosov, se odpira vrsta vprašanj. Najprej je nepojasnjeno še veliko podrobnosti v zvezi s tis-

kom Trubarjevih knjig; predvsem je pomembno in še vedno nezadovoljivo osvetljeno vprašanje, kako se je Trubar leta 1550 zatekel z rokopisoma prvih dveh knjig v Tübingen in kdo vse mu je utrl pot do njenega natisa. Drugi sklop vprašanj izredne važnosti so Trubarjevi neposredni in posredni stiki s tübinškimi teologi. Ne poznamo niti vseh njihovih imen, dasi jih je več omenjenih v Trubarjevih publikacijah in pismih, ne poznamo njihovih idej in njihovega književnega dela. Tudi osebnost Jakoba Andreaja ni dovolj predstavljena v zvezi s funkcijo, ki jo je ta ugledni teolog imel pri Trubarjevem delu in pri organizaciji evangeličanske cerkve na Slovenskem. S tem se odpira tudi vrsta problemov teološke narave, ki niso zgolj povezani s tübinškim vplivom na slovensko reformacijo, ki pa bi bili najlažje rešljivi v sodelovanju slovenistike s tübinško evangeličansko teologijo. Še manj kot našeta vprašanja je raziskana vloga tübinške univerze na slovenske verske in kulturne delavce tistega časa, ki so študirali na njej. Ne poznamo dobro najvplivnejših tamkajšnjih profesorjev, ob teologih zlasti humanističnih filozofov in filologov, in zato tudi ne možnosti njihovega vpliva na slovensko kulturo XVI. stoletja; tudi Frischlinovo delo ni v zvezi s Slovenci še zadovoljivo osvetljeno. Še na področju šolstva, kjer se nam zdijo stvari že dokaj pojasnjene, je referat Güntherja Dohmna na ljubljanskem simpoziju (Simpozijski sinopsis 1983: 11–13) pokazal, kako so bila doslej zanemarjena vsebinska vprašanja. Tako se odpira za raziskovalca slovenskega protestantizma bogato problem-sko področje, ki ga bo mogoče uspešno reševati le s sodelovanjem tübinških strokovnjakov.

Literatura

- AMON Karl 1971, Zu Primus Trubers Übergang von der zwinglianischen zur lutherischen Abendmahlslehre, Sein Brief an die Verordneten von Krain vom 13. Jänner 1564, *Im Lebensraum der Grenze*, Graz (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 18), 91–104.
- ANDREAE Jakob 1586, *Christliche Leichpredig*, Bey der Begräbnus des Ehrwürdigen vnd Hochgelehrten Herrn, Primus Trubern, Tübingen.
- BERČIČ Branko 1968a, *Tiskarstvo na Slovenskem*, Zgodovinski oris, Ljubljana.
- 1968b, Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts, *Abhandlungen über die slowenische Reformation*, München (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 1), 152–268.
- ELZE Theodor 1863, *Die Superintendenten der evangelischen Kirche in Krain während des sechzehnten Jahrhunderts*, Wien.
- 1877, *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*, Tübingen. – Faksimile 1977, München (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 14).
- 1897, *Primus Trubers Briefe*, Tübingen (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 215).
- KIDRIČ Francè 1978, *Izbrani spisi I*, ur. Darko Dolinar, Ljubljana (Dela II. razr. SAZU 35/I).
- MIRKOVIĆ Mijo 1954, Pokušaj Matije Vlačiča Ilirika da osnuje sveučilište u Regensburgu i u Celovcu, *Rad JAZU* 300, 537–573.
- RUPEL Mirko 1955, Povabilo in odpoved Gašperju Melissandru, Značilna epizoda v razvoju slovenskega protestantizma, *SR* 8, 209–224.
- 1958, Trubariana, *Razprave* II. razr. SAZU 3, 165–187 oz. 1–23.
- 1962, *Primož Trubar*, življenje in delo, Ljubljana.
- 1966, *Slovenski protestantski pisci*, Druga, dopolnjena izdaja, Ljubljana.
- SCHNURRER Christian Friedrich 1799, *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert*, Ein litterarischer Bericht, Tübingen.
- SIMPOZIJSKI SINOPSIS / Symposiums-Synopsis 1983, *Slovenci v evropski reformaciji 16. stoletja / Die Slowenen in der europäischen Reformation des 16. Jahrhunderts*, Ljubljana.
- STÖKL Günther 1956, Der Beginn des Reformationsschriftthums in slowenischer Sprache, *Südost-Forschungen* 15, 268–277.
- TRUBAR Primož 1966, *Abecedarium und der klein Catechismus*, In der Windischen Sprach, [Tübingen] (1550), faksimile, Ljubljana.
- 1970, *Catechismus*, In der Windischenn Sprach, sambt einer kürzten Außlegung in gesang weiß, [Tübingen 1550], faksimile, Ljubljana (Monumenta litterarum slovenicarum 8).
- VORNDRAN Rolf 1977, *Südslawische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen*, Eine Beschreibung der vorhandenen glagolitischen, kyrillischen und anderen Drucke der »Uracher Bibelanstalt«, Tübingen (Contubernium 24).
- WEDEL Erwin 1975, Matthias Flacius Illyricus, Ein bedeutender kroatischer Humanist, *Matthias Flacius Illyricus, 1575–1975*, Regensburg (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 2), 23–36.